

KUR'ÂN'DA VE HADİSLERDE 'RABB' SIFATININ VE 'RUKÛ' İLE 'SECDE' FİİLLERİNİN TAHSİSİ

Halil HACİMÜFTÜOĞLU
Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Ü. İlahiyat F.
halilmuftuoglu@gantep.edu.tr

Özet

Kur'ân'da Allah dışında, 'tanrı (*ilâh*)' sayılmayan varlıklar veya mutlak itaat edilmeyen insanlar için bir sıfat olarak '*rabb* (sahip, efendi)' kelimesi, onlara karşı gösterilen saygıyı ifade eden eylemler olarak '*rukû*/'*inhinâ*' (önünde eğilmek) ile '*secde* (önünde yere kapanmak)' fiilleri ve ayrıca hizmetkârlar için '*abd* (erkek köle)' ile '*eme* (kadın köle, halayık)' sıfatları hiçbir olumsuz ve sakıncalı durum ima edilmeksizin Allah tarafından kullanılmıştır. Kur'ân'da durum böyle olmakla birlikte bazı sağlam rivayetlere (*ahâdîs*) göre Allah Rasûlu Muhammed, bir '*rasûl* (elçi)' olarak, Müslümanların '*rabb*' ile '*abd*' ve '*eme*' sıfatlarını efendi ve köleleri için kullanmalarını kısmen, Allah dışındaki varlıklar veya insanlar önünde '*rukû*/'*inhinâ*' ve '*secde*' yapılmasını ise tamamen yasaklamıştır. Dolayısıyla o, böyle yapmakla bir nevi '*rabb*' sıfatını ve '*rukû*' ile '*secde*' fiillerini Allah'a tahsis etmiş oluyordu. Ancak şunu belirtelim ki, Allah Rasûlu Muhammed, anılan tahsisleri Allah'tan ve rasûlu Cibril'den bağımsız olarak yapmış olamaz. Muhtemelen kendisi, bu tahsisleri yapmak konusundaki özel arzusunu ve teklifini bir şekilde Allah'a arz etmişti. Onun bu arzusu ve teklifi kabul edilmiş olmalı ki o da bunu inananlardan talep etmişti. Öte yandan Allah rasûlunun yaptığı yukarıdaki tahsisleri baz alarak bu tahsislerin mevcut olmadığı geçmiş zamanlarda vuku

bulmuş bir takım olaylardan (Allah nebîleri Adem ile Yusuf'un hikayelerinden) bahseden bazı ayetlerdeki 'rabb' ve 'secde' kelimelerini bağlamın izin vermediği şekilde yorumlamak ve tercüme etmek doğru bir yöntem değildir.

Anahtar kelimeler: 'rabb (sahip, efendi)', 'rukû'/*inhinâ*' (önünde eğilmek)', 'secde (önünde yere kapanmak)', 'rasûl (elçi)'

**THE APPROPRIATION OF THE TITLE 'RABB (LORD)'
AND VERBS 'ROKÛ' (TO BOW)' AND 'SAJDA (TO
PROSTRATE ONESELF)' IN THE QUR'AN AND IN THE
NARRATIONS**

Abstract:

In the Qur'an, the title 'rabb (lord)' was used by Allah as an adjective for his creatures that are not recognized as gods and for people to whom are not absolute obedient without implying any negative and undesirable situation, the verbs 'rokû'/*inhinâ*' (to bow)' and 'sajda (to prostrate oneself)' were used as actions expressing respect for them (for example, while greeting someone) and also the titles 'abd (male slave)' and 'eme (female slave)' for servants as well. In addition, according to authentic narrations (*ahâdîth*) Muhammad The Ambassador of Allah as an 'ambassador (*rasûl*)' banned Muslims from using the titles 'rabb, 'abd' and 'eme' for their lords and the (male/ female) slaves partially and for their bowing (*rokû'/ inhinâ*) and prostrating in front of something/ someone (*sajda*) such as these creatures other than Allah or people, completely. Therefore, in a sense he has appropriated the title 'rabb, the verbs 'rokû' and 'sajda' to Allah. However, we must indicate that such appropriations could not be made by Muhammad The Ambassador of Allah independently of his lord (Allah) or Gabriel (Jibril). He probably presented his desire and his suggestion about these appropriations in a way. His desire and his suggestion must have been accepted by Allah so he had demanded making these appropriations from believers. On the other hand, by basing on the appropriations Allah's Ambassador Muhammad did

above without the permission of the context translating or interpreting the words 'rabb' and 'sajda' from the stories (the stories of Allah's messengers Adam and Joseph) which are talking about the events took place in the past ages when those appropriations were not existed is not a true method

Keywords: 'rabb (lord)', 'rokû'/ 'ihinâ' (to bow)', 'sajda (to prostrate oneself)', 'rasûl (embassador)

Giriş

"Kur'ân'da ve Hadislerde 'Rabb' Sifatının ve 'Rukû' ile 'Secde' Fiillerinin Tahsisi" derken 'rabb' kelimesinin bir sıfat olarak Allah'a tahsisini, 'rukû' ve 'secde' kelimelerinin ise sadece onun huzurunda yapılması gereken eylemler olarak tahsisini kastettiğimizi baştan belirtmiş olalım. Bu konuyu ele alışımızın temel amacı söz konusu sıfat ve fiillerin tahsisinin Kur'ân'da bulunmadığını, bu tahsisin tamamen Allah Rasûlu Muhammed'in bir 'rasûl (elçi)' olarak tahsisi ve tasarrufu olduğunu dolayısıyla bunlarla ilgili kelimeleri Kur'ân'daki bazı özel bağlamlarda Allah'a nispet etmenin yanlış olduğunu ortaya koymaktır.¹ Bu sıfat ve fiilleri seçmemizin nedenine gelince, ilk bakışta pek fark edilmese de, esasen bu sıfat ve fiiller arasında önemli bir irtibat bulunmaktadır. Şöyle ki: Çalışmamızın ileriki aşamalarında delilleriyle daha detaylı olarak açıkladığımız üzere eski devirlerde özellikle bir memleketin/ krallığın baş efendisi (rabb) olarak kabul edilen krallar (mulûk, tek. melik)², hâsseten önlerinde eğilerek (rukû) veya yere kapanarak (secde) selamlanırlardı. Başka bir deyişle, bu şekilde

¹ Kur'ân'ın yazıya geçirilmesinin tamamen onun tasarrufu olması gibi. Zira ne Kur'ân'da ve ne de rivayetlerde Kur'ân'ın yazıya geçirilmesi ile ilgili herhangi bir emre veya imaya rastlamak mümkündür. Bu da gösteriyor ki yazdırma işi tamamen Allah Rasûlu Muhammed'in bizzat aktettiği bir koruma önlemi idi. Öte yandan biz bu makale vesilesiyle Kur'ân'daki 'rasûl (elçi)' kavramının mahiyetine dair daha önce yayımlanmış olan bir makalemize küçük bir katkı yapmayı da düşünüyoruz. Söz konusu makalemizin sonuç kısmında Kur'ân'daki 'nebi' ve 'rasûl' kavramları arasındaki farkı özetle "... Araştırmalarımıza göre 'rasûl'un 'nebi'den farkı; birincisinin, hakkında Allah'tan bir 'haber (nebe)' veya bir 'hüküm (hukm)' gelmeyen bir konuda bizzat 'hüküm' verme yetkisine sahip olması ve inisiyatif kullanarak hareket edebilmesidir. Başka bir deyişle bir 'rasûl', Allah'tan bir 'haber' veya 'âyet' gelmediği durumda, hukukî kararlar verme ve tasarruflarda bulunma şeklinde yetkisini kullanabilmektedir." şeklinde izah etmeye çalışmıştık. Bkz. Halil Hacımuftuoğlu, "Kur'ân'daki 'Nebi' ve 'Rasûl' Kavramları Arasındaki Fark Üzerine", *BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül-Aralık 2010, c.1, sayı:2, ss.69-80.

² Arapça 'rabb (çoğ. erbâb)' sözcüğü aslında krallar için kullanılan bir unvan olduğu için kaynaklarda genellikle 'melik' yani 'kral' diye manalandırılır ve çevrilir. Bu konuda bkz. Kur'ân, (12.41, 42, 43, 50, 51, 54); Zeyneddîn Ebû Abdullah er-Râzî (ö. 666/ 1267), *Tefsîru Ğaribi'l-Kur'âni'l-Azîm* (nşr. Hüseyin Elmalı), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1997, s.104; Ebû Abdullah el-Hüseyin ez-Zevzenî (ö. 386/ 1093), *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 2004, s.245; [Ebû Abdullah el-Hüseyin ez-Zevzenî], *Yedi Askı* (çev. Kenan Demirayak; Nevzat H. Yanık; Nurettin Ceviz), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s.109, 113; Ahmet Çelik, *Kur'an Semantiği Üzerine*, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum, 2002, s.61.

bir selamlaşma bir nevi onlara has bir ayrıcalık idi. Allah Rasûlu Muhammed de bir '*rasûl*' olarak, Allah'ın yegâne gerçek '*rabb*' ve '*melik*'³ olduğunu göstermek adına 'rukû'nun ve 'secde'nin sadece Allah'a yapılmasına hükmetmişti.

Bir hususu baştan belirtmekte yarar vardır: Kur'ân'daki kelimeler 610 tarihten önce Arapçada kullanılmayan, tabiri caizse İslam'ın gelişiyle gökten zembille indirilen veya icat edilen birer 'kutsal kelime' değildir. Bu kelimelerin hemen hepsini Araplar daha önceleri günlük konuşmalarında, hitabelerinde, şiirlerinde ve yazılarında/ yazışmalarında diğer sıradan kelimeleri kullanır gibi yeri geldikçe kullanıyorlardı. Kur'ân'ın yaptığı ise bu kelimeleri yeni bir zihniyet inşası sürecinde birer araç olarak kullanmak ve yeniden düzenlemektir. Öte yandan '*vahy*' sürecinde bazı kelime ve kavramlara birtakım olumlu, olumsuz ya da özel değerler yüklediğinden söz etmek mümkün olmakla birlikte -daha önceleri değişenler bir yana-⁴ herhangi bir kök anlam değişmesinden veya kaymasından (başka anlama geçiş) söz edilemez. Aksi takdirde muhataplar nazarında inandırıcı olunamazdı. Çünkü farzımuhal herkesçe malum ve müsellemler anlamlara muhalif anlamlar ileri sürmek istisnasız herkesin haklı ve şiddetli tepkisini çekirdi. Şunu da belirtmek gerekir: Kur'ân'daki bir takım kelimeler ve kavramlar 610-632 tarihleri arasında zamanla, ifade bakımından kök anlamı zedelemeyen belli bir değişim/ gelişim süreci yaşamıştır. '*Salât*' ve '*zekât*' kelimeleri için konuşacak olursak, '*sallâ/ yusallî/ salli/ el-musall[în]*'den⁵ '*ekâmê's-salât/ yukîm[ûne]'s-salât/ ekîmî's-salât/ el-mukîmî[ne]'s-salât*'a⁶ ve '*tezekkâ/ yetezekkâ/ [tezekkî, mutezekkî]*'den⁷ '*âte'z-zekât/ yu't[ûne]'z-zekât/ âtu'z-zekât/ fâ'îlu'z-zekât*'a⁸ geçiş gibi. Fakat zikrettiğimiz bu iki kelimenin Kur'ân içinde anılan şekildeki değişiminden/ gelişiminden söz etmek mümkün olmakla birlikte konumuz itibarıyla ele alacağımız diğer kelimelerin (*rabb, rukû', secde*) ne bu şekilde ve ne de anlam genişlemesi veya daralması şeklinde bir anlam değişiminden söz etmek mümkündür. Dolayısıyla bu kelimeler Kur'ân'da Allah ile ilgili olarak kullanılırken ona tahsis edilmemiştir. Tahsisler bilahare Allah Rasûlu Muhammed tarafından yapılmıştır.

Günümüz Türkiye'sinde birçok Müslüman, Kur'ân'daki temel anlamını bilmeseyse bile 'rab' kelimesini duyduğunda bu kelimenin yalnızca Allah için

³ Kur'ân'da Allah için kullanılan '*el-meliku'l-hakk* (gerçek kral)' ve '*rabbukumu'l-hakk* (gerçek efendiniz)' tamlamaları için bkz. Kur'ân, (10.35; 23.116).

⁴ '*Hanîf*' kelimesi buna örnek verilebilir. Özellikle Arapça dışındaki Sam dillerinde genellikle 'sapkın; yanlış yola meyleden, mühlit...' gibi olumsuz anlamlara ve değerlere sahip olan bu kelime, daha Allah Rasûlu Muhammed '*nebî*' olmadan çok önce Arapçada tam zıt anlamda ve değerde kullanılmıştır (Anlam iyileşmesi). Bkz. "Hanîf" mad. (Komisyon), *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1997, c.16, s.33, 35.

⁵ Bkz. Kur'ân, (75.31; 87.15; 96.10; 3.39; 108.2; 70.22; 74.43; 107.4).

⁶ Bkz. Kur'ân, (2.177; 9.18; 2.3; 5.55; 8.3; 9.71; 27.3; 31.4; 11.114; 17.78; 20.14; 29.45; 31.17; 22.35; 4.162).

⁷ Bkz. Kur'ân, (20.76; 35.18; 87.14; 92.18).

⁸ Bkz. Kur'ân, (9.18; 5.55; 7.156; 9.71; 27.3; 31.4; 2.43, 83, 110; 4.77; 22.78; 24.56; 58.13; 73.20; 23.4).

kullanıldığını pekâlâ bilir ve başka bir şey veya kimse için de olumlu anlamda kullanmaz. 'Secde' ve 'rukû' kelimelerini de hakeza.. Ancak Allah Rasûlu Muhammed'in 'nebî' olarak seçilmesinden önce, eski Araplar bu kelimelerin orijinal Arapçalarını (*rabb*, *rukû'*, *secde*) hem Allah hem insanlar -özellikle de krallar ve köle sahibi efendiler- ve hem de sahte tanrılar ve putlar için yeri geldikçe kullanıyorlardı. İslam'ın gelişinden muhtemelen çok kısa bir süre sonra ise rasûlu Muhammed'in, Allah'ın mutlak 'kral (*melik*)' ve 'efendi/ sahip (*rabb*)' oluşunun birer nişanesi olarak sözünü ettiğimiz bu kelimelerin ilkinin (*rabb*) bir sıfat olarak kısmen, kalan ikisini (*rukû'*, *secde*) ise saygı ifade eden eylemler olarak tamamen Allah'a tahsis ettiğini ve bunu kendisine tabi olanlardan istediğini görüyoruz. Çünkü Kur'ân'da bu tahsislere dair en ufak bir emarenin olmayışı ve bazı sağlam rivayetler (*ahâdîs*), tahsislerin bizzat Allah Rasûlu Muhammed tarafından yapıldığı konusunda bizi ikna etmektedir. Ayrıca gerek Kur'ân'da ve gerek rivayetlerde bu tahsislerin Allah tarafından reddi ile ilgili herhangi bir imanin dahi olmayışı, diğer bir deyişle bu konuda sükût edilmesi, 'Sükût ikrardandır.' kaidesi mucebince anılan tahsislerin pekâlâ Allah tarafından takdir ve tasvip edildiğinin bir nişanesi olarak değerlendirilmelidir. Kaldı ki bu tahsisler niçin takdir ve tasvip edilmesin ki? Allah rasûlu bu tahsisleriyle tek mutlak 'kral' ve 'efendi/ sahip' olarak Allah'ı göstermekte, sadece onun huzurunda eğilmek ve yere kapanmak gerektiğini... ifade etmek istemektedir. Bu ise Allah'ın mutlak birliği (*tevhîd*) ve hükümranlılığıyla/ krallığıyla (*mulk*) gayet uyumlu bir fikir ve tavır olup, tenkit veya reddedilmesi bir yana takdir ve tasvibi gerektirir.

Esasen ele alacağımız bu kelimelerin kök ve yan anlamlarını bilmek ve geçtikleri bağlamlara birazcık dikkat etmek konuyu bütün açıklığıyla ortaya koyacaktır. Ancak zihinlerde oluşabilecek bir takım şüpheleri bertaraf etmek adına söz konusu kelimeler ile ilgili bazı açıklamalarda bulunmak da işimizi oldukça kolaylaştıracaktır.

B. Allah Rasûlu Muhammed'in Allah'a Tahsis Ettiği Sıfat ve Fiiller

1. 'Rabb' Sıfatı

Kur'ân'daki 'rabb' sıfatının (unvanının) asıl anlamı, bazı kaynaklarda ifade edilen meşhur anlamın aksine 'eğitici/ terbiyeci (*murabbî*)'⁹ değil, 'sahip (*mâlik*)'tir. Buna bağlı olarak ikinci anlamı ise 'efendi (İng. *lord*)'dir.¹⁰ Böyle

⁹ Bkz. er-Râğîb el-İsfehânî (ö. 450/ 1058), *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1992, s.336; Hüseyin Atay; İbrahim Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat (Mu'cemu'l-Luğâ)*, Ankara, 1964, s.661; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995, s.303; Mevdudî (ö. 1979 m.), *Kur'an'a Göre Dört Terim* (çev. İsmail Kaya; Osman Cilacı), Beyan Yay., İstanbul, t.siz, s.35-39; Ahmet Çelik, *Kur'an Semantiği Üzerine*, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum, 2002, s.34-37.

¹⁰ Bkz. Ebû'l-Kasım Carullâh Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî (ö 538/ 1144), *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c.1, s.20; Arthur Jeffery (ö. 1959 m.), *The Foreign Vocabulary of The*

olduğunun en bariz delili her iki kelimenin üçer tane olan kök harflerinin (*râ'-bâ'-bâ'* ve *râ'-bâ'-vâv'*) ilk ikisi aynı olsa bile son kök harflerinin (*bâ'* ve *vâv'*) farklı oluşu ve bunların birbirine dönüşmesi (*kalb*) gibi bir durumun Arapçada mümkün olmamasıdır. Ayrıca '*rabb*' kelimesinin zıt anlamlısı '*abd* (kul; köle)' kelimesidir.¹¹ Zira 'kulun/ kölenin efendisi' ve 'sahibi' (*Likulli 'abdin rabb*) olur. Netice olarak '*rabb*' ve '*murabbî*' kelimelerinin hem kelime kökü ve hem de anlam bakımından bir alakası esasen bulunmamaktadır. Kur'ân'daki '*terbiye* (*rabbâ-yurabbî*) kelimesinin asıl anlamı, 'eğitmek (terbiye etmek)' değil, 'beslemek/ besleyip büyütme' tir.¹² Firavunun, Musa'ya ' *وَفَعَلْتَ فَعَلْتَ الْتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ* ' *وَفَعَلْتَ فَعَلْتَ الْتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ* ' yani 'Sonunda yapacağını yaptın işte. Sen nankörün tekisin! (26.19).'' diyerek 'nankörlük'le nitelemesinin nedeni, onu Nil nehri kenarında bir sandık içinde sahipsiz bir bebek olarak bulup 'besleyip büyütmesi'ne rağmen (kendi açısından) nankörlük etmesi idi. Nitekim onun Musa'ya *قَالَ أُمَّ تُرَيْكَ فِينَا وَلِيدًا وَكَيْتَ فِينَا* ' *قَالَ أُمَّ تُرَيْكَ فِينَا وَلِيدًا وَكَيْتَ فِينَا* ' yani 'Biz seni yanımızda besleyip büyütmedik mi; nice yıllar sen aramızda yaşamadın mı? (26.18)' şeklindeki sitem dolu sözleri de bunu ispat etmektedir. Eski Arapçada 'eğitmek (terbiye etmek)' anlamındaki kelime ise Allah Rasûlu Muhammed'e atfedilen '*Eddebenî rabbî fe ahsene te'dîbî* (Beni efendim eğitti ve güzel de eğitti)¹³ sözlerinde geçen '*te'dîb* (*eddebe-yu'eddibu*)' kelimesidir.¹⁴

'*Rabb*' kelimesi Kur'ân'da Allah için hiçbir zaman tek başına harfi tarifli (*er-rabb*) olarak kullanılmamıştır. Her zaman belirtili isim tamlaması (*rabbuk, rabbu'l-beyt, rabbu'l-arş, rabbu's-semâvâti ve'l-ard...*) şeklinde ve sadece bir yerde nekra (*rabb*) olarak kullanılmıştır.¹⁵

Qur'ân, Oriental Institute, Baroda, 1938, s.136; Muhammed Esed (ö. 1992 m.), *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir* (çev. Ahmet Ertürk; Cahit Koytak), İşaret Yay., İstanbul, 1996, c.1, s.2, dipnot:2. Türkçede 'rab' kelimesi sadece 'tanrı' anlamına gelmekte ve Arapçadaki asli anlamını (sahip, efendi) asla yansıtmamaktadır [Bkz. İsmail Parlatır vd., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998, c.2, s.1837]. Arapçadaki '*rabb*' kelimesinin 'sahip, efendi' anlamlarına gelmesi başka, tanrı (Allah) için kullanılması başka bir şeydir.

¹¹ Mevdudi, a.g.e., s.38.

¹² Bkz. er-Râzî, a.g.e., s.552.

¹³ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûti (ö. 911/ 1505), *el-Câmi'u's-Sağîr*, Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, no:310, c1, s.25.

¹⁴ Arapçada '*edeb* (eğitim)' ile '*ilmu'l-edeb/ edebiyât* (edebiyat)' arasındaki sıkı ilişkinin muhtemel nedeni Allah rasûlunun doğduğu toplumda da adet olduğu üzere eski devirlerde çocuklara verilen başlıca eğitimin 'hitabet' eğitimi olmasıdır (Krs. "*mueddib*: terbiye eden, eğitimci; *mueddeb*: terbiyeli." Mutçalı, a.g.e, s.10) Mesela eski Roma'da avukatların aldığı tek eğitim hitabet eğitimi idi. Allah Rasûlu Muhammed de bir avukat yani hak davanın avukatı olacağı için Allah, elçisinin çocukluğunu Sadoğulları yurdunda geçirmesini ve bu sayede hitabet eğitimi almasını takdir etmişti. Bu açıdan değerlendirildiğinde Allah Rasûlu Muhammed aslında yaşadığı devrin şartlarına göre oldukça eğitim görmüş/ eğitilmiş bir kimse idi. Öte yandan eski Roma'da avukatlık, asil bir iş olarak kabul edildiği için parayla yapılmazdı. Allah rasûlu de 'asil (*kerîm*)' bir kimse olduğu için işini parayla yapmamıştı. Bkz. Kur'ân, (34.37).

¹⁵ Bkz. Kur'ân, (34.15).

Kur'ân'da 'rabb' kelimesi Allah dışında iki bağlamda geçmektedir. Birincisi olumsuz bağlamda yani Allah'tan başka sözde tanrıların, meleklerin, din adamlarının ve mutlak itaat edilen amirlerin efendiliklerinin başka bir deyişle onlara kul-köle olmanın ('ibâdet) reddedilmesi bağlamında. Birkaç misal vermeye çalışalım.

Kur'ân'da anlatıldığına göre Allah nebîsi Yusuf, hapisteyken kendisine gösterilen alakayı ve yakınlığı fırsat bilerek Allah'ın birliğini hapisteki arkadaşlarına şöyle anlatmıştı:

يَا صَاحِبِي السِّجْنِ أَأَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمِ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ

'Hapishane arkadaşlarım, sizce hangisi daha iyidir, farklı bir takım efendiler (*erbâb*) mi, yoksa bir ve mutlak hâkim olan Allah mı? (12.39)'

Allah, Kur'ân'da rasûlu Muhammed'den Yahudi ve Hıristiyanlara şöyle çağrıda bulunmasını istemişti:

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ

'Onlara 'Ey ehl-i kitâb! Geliniz, Allah'tan başkasına kulluk yapmayacağımıza, ona hiçbir şeyi ortak etmeyeceğimize ve onu bırakıp da birbirimizi efendi (*erbâb*) edinmeyeceğimize dair ortak bir sözde anlaşalım.' diye çağrıda bulun... (3.64)'

Allah başka bir ayette de onlara şöyle hitap etmişti:

وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا

'... Allah, melekleri ve nebîleri birer efendi (*erbâb*) edinmenizi size emretmez (3.80).'

Yine onlardan bahisle şöyle demişti:

اتَّخِذُوا أَحْبَابَهُمْ وَوَهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا

'Onlar hahamlarını, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih İsa'yı Allah'la beraber birer efendi (*erbâb*) edindiler. Hâlbuki tek bir tanrıdan başkasına kulluk etmemeleri onlara emredilmişti (9.31).'¹⁶

¹⁶ Rivayete göre önceleri Hıristiyan iken henüz yeni Müslüman olmuş Adiy b. Hâtem yukarıdaki ayeti Allah Rasûlu Muhammed'den ilk duyduğunda ona kendilerinin rahiplerine kulluk yapmadıklarını yani onları efendi (*rabb*) edinmediklerini söyler. Bunun üzerine Allah rasûlu, rahiplerin Allah'ın yasaklamadığı şeyleri yasak (*harâm*), yasakladığı şeyleri de serbest (*helâl*) saydıklarını, Hıristiyan halkın onlara tâbi olduklarını bunun da rahiplere kulluk yapmak anlamına geldiğini söyler. Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/ 922), *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, 2000, c.14, s.210.

'*Rabb*' kelimesinin Kur'an'da Allah dışında kullanıldığı ikinci bağlam ise hiçbir olumsuz ve yanlış durumun ihsas ettirilmediği, bazen Allah nebîsi Yusuf'un kölelik yıllarındaki (*kâfir*) efendisi için ve bazen de Mısır kralı için kullanıldığı nötr bağlamdır. Malum olduğu üzere Yusuf, daha çocukken kıskanç üvey ağabeylerinin¹⁷ komploları sonucu kuyuya atılmış, onu bulan kervan tarafından Mısır'daki bir soyluya (*el-'azîz*) köle olarak satılmıştı. Ancak soylunun karısı, kocasının evde bulunmadığı bir zamanda Yusuf'la beraber olmak isteyip de ondan olumlu bir cevap alamayınca ve üstelik tam da bu sırada kocası eve gelince Yusuf'a iftira atmıştı. Kocasısı ise yaptığı küçük bir tahkikat sonucu suçsuzluğu ortaya çıkan Yusuf'u, sırf işi örtbas etmek adına, haksız yere hapse attırmıştı. Daha sonraları Yusuf, zamanının Mısır kralının hiç kimsenin yorumlayamadığı ilginç rüyalarını mükemmel bir surette yorumlaması sayesinde kral tarafından saraya davet edilmiş ama Yusuf suçsuzluğu kanıtlanmadıkça hapisten çıkmayacağı konusunda ısrar etmişti. Nihayet kendisinin suçsuz olduğu ortaya çıktığında hapisten saraya geçmiş ve Mısır ülkesinin tahıl ambarlarının (*hazâinu'l-ard*) başına geçirilmişti.

Şimdi de konumuzla ilgili '*rabb*' kelimesinin Yusuf suresinde geçtiği yerlere göz atalım. Bilindiği gibi soylunun karısı, kölesi Yusuf'u evde kimsenin bulunmadığı bir saatte yatağına davet ettiğinde Yusuf'un cevabı şöyle olmuştu:

قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ ۖ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ ۖ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ

'Yusuf: 'Allah'a sığınırım! Efendim (*rabbî*) bana kalacağım gayet iyi bir yer temin etti. Haksızlık yapanların haksızlığı yanlarına kâr kalmaz.' dedi (12.23).'

Daha sonra ise şu ifadelere rastlıyoruz:

يَا صَاحِبِ السِّجْنِ أَمَا أَحَدُكُمْ... وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنَسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ
فَيَسْتَفِي رَبَّهُ حَمْرًا

'Hapishane arkadaşlarım, sizden biri efendisine (*rabbeh*) şarap sunacak... Yusuf iki hapishane arkadaşı arasından kurtulacağını düşündüğü kimseye şöyle dedi: 'Buradan çıktığında efendine (*rabbik*) benden söz et.' Ne var ki Şeytan, efendisine (*rabbih*) Yusuf'tan söz etmeyi unutturdu... (12.41, 42)'¹⁸

¹⁷ Bilindiği gibi babaları veya anneleri ayrı olan kardeşlerden her birine üvey kardeş denir. Her ne kadar Kur'an metninde açıkça belirtilmemişse bile, Allah nebîsi Yusuf'un kendisinden küçük, anne baba bir öz kardeşi Bünyamin idi. Kendisinden büyük kardeşleri ise baba bir üvey ağabeyleri idi.

¹⁸ Ayetteki *فَأَنَسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ* ifadesini 'Şeytan, efendisine (*rabbih*) Yusuf'tan söz etmeyi unutturdu.' şeklinde değil de ayetteki ilk '*hu*' zamirini Allah nebîsi Yusuf'a irca ederek 'Şeytan, Yusuf'a efendisini (Allah'ı) hatırlamayı unutturdu.' şeklinde yorumlamak ne de Yusuf gibi seçkin (*muhlas*) bir nebînin tabiatıyla bağdaştırılabilir. Nitekim takip eden 45. ayette *وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَانكَرَ* ifadesi, Yusuf'un kurtulan hapishane arkadaşının 'nice zaman sonra Yusuf'u hatırladığını ve krala ondan söz ettiğini' beyan etmektedir. Bkz. Ebu Ali et-Tabersî (ö. 548/ 1153),

وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِي بِهِ ۖ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَىٰ رَبِّكَ فَاسْأَلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ الَّتِي قَطَعْنَ
أَيْدِيَهُنَّ ۚ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ

'Kral 'Yusuf'u bana getirin!' dedi. Yusuf ise kralın elçisi kendisine geldiğinde ona 'Efendine (*rabbik*) dön de ona ellerini doğrayan kadınların derdi neydi, bir sor? Efendim (*rabbî*) onların çevirdiği entrikayı gayet iyi bilmektedir.' dedi (12.50).¹⁹

Kaynak metnin bağlamına dikkatle bakılırsa görülecektir ki zikrettiğimiz Yusuf suresindeki bu ifadelerde geçen 'efendi (*rabb*)' -en son Allah için zikredilen (*rabbî*) hariç- Allah değildir. Yani Yusuf suresi 23. ayetteki 'efendi (*rabbî*)' kadının kocası²⁰, 41, 42 ve 50. ayetlerdeki efendi (*rabbeh*, *rabbik*, *rabbih*, *rabbik*) ise kraldır. Gariptir ki, bazı müfessirler ve meal yazarları Yusuf suresi 42 ve 50. ayetlerde geçen '*rabb*' kelimelerini kısmen veya tam doğru yorumladıkları ve çevirdikleri halde sanki 'Ne kurtarırsak kârdır!' şeklinde bir tavır sergileyerek Yusuf suresi 23. ayetteki '*rabb*' kelimesini yanlış yorumlamış ve tercüme etmiş, dolayısıyla anılan '*rabb*' kelimesinden Allah'ın kastedildiğini ileri sürebilmişlerdir.²¹

"Yusuf: 'Allah'a sığınırım, Rabbim beni güzel bir barınağa kavuşturmuştur. Zalimler iflah olmaz.' dedi... Yusuf o iki kişiden, kurtulacağını düşündüğüne şöyle dedi: 'Rab edindiğin kişi yanında beni an.' ... Elçi kendisine gelince Yusuf dedi ki: 'Kralına dön de sor bakalım, o ellerini kesen kadınların derdi neydi? Rabbim, o kadınların hilelerini çok iyi bilmektedir.'²²

"Dedi ki: 'Allah'a sığınırım. O benim Rabbimdir (efendimdir)²³, ki bana iyi bir yer verdi. Zalimler başarmaz... O ikisinden, kurtulacağını düşündüğü kimseye,

Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Dârü'l-'Ulûm, Beyrut, 2005, c.5, s.313; Muhammed Hüseyin et-Tabatabaî (ö. 1981), *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemî, 1997, c.11, s.185

¹⁹ Allah nebîsi Yusuf'un hem kölesi olduğu efendiden '*rabbî* (12.23)' ve hem de Allah'tan '*rabbî* (12.50)' diye söz etmiş olması bir çelişki değildir. Çünkü birincisi hususi manada efendisi, ikincisi ise mutlak manada efendisi idi.

²⁰ Bkz. ez-Zemaşşerî, a.g.e., c.2, s.437. Bu ayette geçen '*rabb*'dan kastın kadının kocası olduğu şundan da bellidir ki, kocası onu satın alıp eve getirdiğinde karısına '*Ekrimî mesvâh*' yani 'Çocuğa evde kalacağı iyi bir yer ayarla!' demişti. Bkz. Kur'an, (12.21).

²¹ Tefsirler bu ayetteki '*rabb*'dan kastın kadının kocası olduğunu genellikle tercih edilen (*râcih*) görüş olarak verirler. Ancak '*rabb*'dan kastın Allah olduğunu tercih eden müfessirler de bulunmaktadır. Bkz. el-İsfehânî, a.g.e., s.336; Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/ 1344), *el-Bahru'l-Muhît* (nşr. Adil Ahmed Abdülmecvûd vd.) Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, c.5, s.294; Seyyid Kutub (ö. 1966 m.), *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dârü's-Şurûk, Beyrut, 2003, c.12, s.1980, 1981.

²² Y. Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Mealî*, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 1997, s.239, 241, 242.

²³ *Mesaj-Kur'ân Çevirisi* adlı mealin yazarı Yüksel, düştüğü dipnotta Allah nebîsi Yusuf'un 'O benim Rabbimdir (efendimdir).' sözüyle aslında Gerçek Tanrı olan Allah'ı amaçladığını belirtmektedir (Bkz. Edip Yüksel, *Mesaj-Kur'ân Çevirisi*, Ozan Yay., İstanbul, 2003, s.206, dipnot: 295). Mevdudî (ö. 1979 m.), Türkçeye de çevrilen mealinde anılan ayeti 'Çünkü efendim olan kocan, bana iyi davrandı.' şeklinde tercüme ettikten sonra dipnotta şöyle der: "Müfessirler ve mütercimler, genellikle Yusuf Peygamber'in, hizmet ettiği evin sahibi için 'Rabbim' ifadesini kullandığı görüşündeler... Fakat bence bu mümkün değildir. Allah'tan başka birine olan saygısından dolayı kendisini günahattan alıkoyması,

Beni rabbinin yanında an,' dedi. Rabbini anmayı Şeytan ona unutturunca... Elçi ona gelince (Yusuf), 'Rabbine dön ve parmaklarını kesen kadınların durumunu ondan sor. Kuşkusuz benim Rabbim, onların entrikalarını bilir,' dedi."²⁴

"Yusuf: 'Allah'a sığınırım. Rabbim bana iyi baktı. Zalimler iflah olmazlar' dedi... Kurtulacağını umduğu kişiye: 'Efendine benden bahset', dedi. Fakat şeytan ona, efendisine Yusuf'tan bahsetmeyi unutturdu... Elçi Yusuf'a vardığında Yusuf, elçiye: 'Efendine dön de ellerini kesen kadınların durumunu sor. Doğrusu Rabbim, onların tuzaklarını çok iyi bilmektedir' dedi."²⁵

Öte yandan Kur'an'da Allah, "abd (çoğ. 'ibâd)' ve 'eme (çoğ. imâ)' kelimelerini Müslümanların köleleri ve halayıkları için hiçbir sakınca göstermeden kullanmıştır:

وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ ۖ وَلَا مَؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا ۖ وَالْعَبْدُ الْمُؤْمِنُ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَا أُعْجَبُكُمْ

'Allah'ın birliğine inanmadıkları sürece ona ortak edindiren kadınlarla nikâhlanmayın. İnanan bir halayık (*emetun mu'mine*), hoşlansanız bile Allah'a ortak edindiren hür bir kadından daha iyidir. İnanan kadınları da, inanmadıkları sürece Allah'a ortak edindiren erkeklerle nikâhlaymayın. İnanan bir köle (*abdun mu'min*), hoşlansanız bile Allah'a ortak edindiren hür bir erkekten daha iyidir... (2.221)'

وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ

'Aranızdaki bekârları ve köle ile halayıklarınızdan (*min 'ibâdikum ve imâikum*) uygun durumda olanları nikâhlayın (24.32)'

Yukarıda belirttiğimiz üzere Kur'an'da 'rabb' kelimesi Allah'a tahsis edilmeksizin, onun haricinde, 'tanrı'lık iddiasında bulunmaması şartıyla ister inansın ister inanmasın insanlar için de hiçbir sakınca duyulmadan kullanılmıştır. Kur'an'da durum böyle olmakla birlikte bazı temel hadis kitaplarında Allah Rasûlu Muhammed'in şu ilginç beyanlarına da rastlamaktayız:

Ebu Hureyre rivayet eder:

bir Peygamber'in seviyesi ile bağdaşmaz. Ayrıca Kuran'da, bir peygamberin Allah'tan başka birini kendisine efendi edindiğine dair hiçbir örnek yoktur." Mevdudi, *Yüce Kur'an'ı Kerim Medli ve Tefsir Notları* (çev. Aykut Doğan vd.), Birleşik Yay., İstanbul, 1996, c.2, s.238, dipnot:6.

²⁴ Yüksel, a.g.e., s.206. Hamidullah'ın Fransızca Kur'an çevirisinin tercümesinde 'rabb' kelimesi Allah'ı ihsas ettirecek tarzda çevrilmiş ancak dipnotta 'rabb'den maksadın Allah ya da Yusuf'un efendisi olabileceği ifade edilmiştir. Bkz. Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an Çeviri ve Açıklama* (çev. Abdülaziz Hatip; Mahmut Kanık), Beyan Yay., İstanbul, 2000, s.385, dipnot:2.

²⁵ Mustafa Hizmetli, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*, Araştırma Yay., Ankara, 2005, s.165, 167, 168.

'Allah rasûlu şöyle demiştir: 'Hiçbiriniz [sahip olduğu köleye ve cariyeye] 'kulum/ kölem ('*abdî*') veya 'halayığım/ kadın kölem (*emetî*)' diye hitap etmesin. Sahip olunan köle de 'sahibim/ efendim (*rabbî*)' ya da 'sahibem/ kadın efendim (*rabbetî*)' diye hitapta bulunmasın. Sahip olan kimse 'oğlum' ve 'kızım' diye seslensin. Sahip olunan da 'beyim/ şefim (*seyyidî*)' ve 'kadın ağam/ hanım ağam (*seyyidetî*)' şeklinde seslensin. Zira hepiniz sahibi olan kullar/ kölelersiniz. Efendi/ sahip (*er-rabb*) ise yalnızca Allah'tır.'²⁶

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Allah rasûlu şöyle demiştir:

'Hiçbiriniz 'Efendine su ver! (*İskı rabbek*)', 'Efendini yedir! (*Et'im rabbek*)' ya da 'Efendine abdest aldır (*Vaddi rabbek*)' demesin. Ayrıca [köleler] 'efendim' diye de hitap etmesin. Bunun yerine 'beyim' ya da 'hâmim (koruyucum)' diye hitap etsin. [Köle sahipleri] de 'kulum/ kölem' veya 'halayığım (kadın kölem)' diye seslenmesin. Bunun yerine 'delikanlım, kızım, oğlum' diye seslensin.'²⁷

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Allah rasûlu şöyle demiştir:

'Sizden hiç kimse 'kulum/ kölem' ya da 'halayığım' diye hitapta bulunmasın. Çünkü hepiniz Allah'ın kullarısınız ('*abîdu'llâh*). Kadınlarınız da onun halayıklarıdır (*imâu'llâh*)...'²⁸

Doğrusu kelimelerin bir kısmının karşılıklarını günümüz Türkçesi ile vermek zor olmaktadır. Zira günümüzde bunların Arapçadaki ve Türkçedeki anlamsal ve değersel karşılıkları tam olarak örtüşmemektedir. Yukarıdaki rivayetlere göre Allah Rasûlu Muhammed, efendilerin ve kölelerin birbirlerine 'kulum/ kölem, halayığım' ve 'efendim, kadın efendim' şeklinde 'hitap etmelerini' yasaklamıştır.²⁹

Kur'ân'da '*rabb*' kelimesi ile aynı anlamda '*ba'l* (sahip, efendi, koca)³⁰ ve '*velî/ mevlâ* (efendi, hâmi, müttelik, idare/ deruhte eden)³¹ kelimeleri, yakın anlamda ise '*seyyid* (bey/ şef/ reis)', '*samed* (saltık lider/ şef/ reis)' ve '*melik* (kral)' kelimeleri bulunmaktadır. Ancak Allah, Kur'ân'daki bu kelimeler içinden

²⁶ Ebû Dâvûd, *el-Edeb* / 83.

²⁷ Müslim, *el-Elfâzu mine'l-Edebi ve Ğayrihâ* / 3. Ayrıca bkz. el-Buhârî, *el-İtk* / 17.

²⁸ Müslim, *el-Elfâzu mine'l-Edebi ve Ğayrihâ* / 3.

²⁹ Dolayısıyla günümüzde mecazen dahi olsa nezaket gereği kullanılan 'efendim' ve 'bendeniz (köleniz)' gibi ifadeleri kullanmanın İslam açısından mahsurlu olup olmadığı aslında tartışmaya açık bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁰ Bkz. Kur'ân, (11.72; 37.125). Putperest Kenaan kavimlerinin gök, dağ, şehir, döl ve bereket tanrısı olan 'Baal'ın adı bu kelime ile aynı Samî köke ve anlama (efendi) sahiptir. Nitekim Kur'ân'da aktarıldığına göre Allah nebîsi İlyas, kavmini, Allah'ı bırakıp Baal'i çağırmasından dolayı ayıplamaktadır. Bkz. "Baal" mad., Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Yay., İstanbul, 2002; c.1, s.90; Kur'ân, (37.125).

³¹ Her iki kelimenin toplu olarak anlamları için bkz. el-İsfehânî, *a.g.e.*, s.885; Mecdüddîn Muhammed b. Yakub el-Firûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûs'ul-Muhît* (nşr. Muhammed Naim el-Arkasûsî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994, s.1732.

'*rabb*' kelimesi dışında sadece üç kelimeyi '*velî/ mevlâ, samed*' ve '*melik*'³² kelimelerini kendisi için herhangi bir tahsis yapmadan kullanmıştır. Diğer taraftan bir rivayete bakılırsa Allah Rasûlu Muhammed, '*seyyid*' kelimesini Allah için de kullanmıştır. İlgili rivayet şöyledir:

Sayfa | 112

Abdullah b. Mutarrif babasından nakleder:

'Amiroğulları heyetiyle Allah rasûlunun yanına gitmiştik. Ona, 'Siz bizim sefimizsiniz (*seyyidunâ*).' diye hitap ettik. Kendisi ise, 'Şef (*es-seyyid*), kutlu ve yüce olan Allah'tır.' diye karşılık verdi. Bunun üzerine biz, 'En çok lütf ve en büyük iyiliğe mazhar olanımız.' dedik. O da bize, 'Söyleyecekleriniz bu veya buna benzer sözler olsun...' dedi.'³³

Bu rivayet vesilesiyle eski Araplardaki '*seyyid*' kavramının bizde pek bilinmeyen anlam ve değeri üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır. İslam öncesi göçebe Arap toplumlarında her kabilenin başında bir '*seyyid*'in yani 'reis (şef)'in olması adettendi. Ancak '*seyyid*' asla sınırsız bir güce ve nüfuza sahip biri değildi ve esas itibariyle kabilesi içinde bir '[Lat.] *primus inter pares* [Eşitler arasında birinci]' olarak nitelendirilebilirdi³⁴ Rodinson, '*seyyid*' kavramı hakkında bize şu bilgileri verir: "Gerçi her topluluğun bir başkanı (*seyyid*) vardır ama bu başkanın otoritesi doğrudan doğruya kişisel prestijiyile ölçülüdür. Yani '*seyyid*', kişisel nüfuzunun bir an için bile gölgelenmesine göz yumduğu takdirde, başkanlığından olur. Bu bakımdan '*seyyid*'in, birçok özelliği benliğinde toplaması şarttır: '*seyyid*' dediğin, cömertliği ve muhabbeti sayesinde insanların gönlünü çecek, mütevazı ve kanaatkâr olacak, başkanlık ettiği kişilerin gizli iradesine uygun şekilde davranacak ve bütün bunlara rağmen otoritesine halebet getirmeyecektir. Unutmayalım ki, klanın genel toplantısında, bir tek üyenin vetosu, en önemli bir kararın uygulanmasını önlemeye yetmektedir."³⁵

Yukarıdaki rivayetlere dönersek, bu rivayetlere bakıp Allah Rasûlu Muhammed'in '*rabb*, '*abd*' ve '*seyyid*' kelimelerini insanlar için daha sonraları hiç kullanmadığı gibi bir düşünce akla gelebilir Aksine o bu kelimeleri Allah için

³² '*Melik*' sıfatını (unvanını) kendisi için hiçbir tahsis yapmadan kullanan Allah, '*meliku'l-emlâk* (krallıkların kralı)' ve '*meliku'l-mulûk* (kralların kralı)' sıfatını kullanmayı dünyadaki krallar için yasaklamıştır. Buhârî, *el-Edeb/* 114; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), *el-Esmâ' ve's-Sifât* (nşr. eş-Şeyh 'Imâdüddîn Ahmed Haydar), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 2002, c.1, s.65. [Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif ez-Zebidî (ö. 893/ 1488), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (terc. ve şerh: Ahmed Naim; Kâmil Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1982, c.12. s.163.

³³ Ebû Dâvûd, *el-Edeb/* 10. Ayrıca bkz. İsmail b. Muhammed el-'Aclûnî (ö. 1167/1749), *Keşfu'l-Hafâ' ve Muzîlu'l-İlbâs* (nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî), Dâru'l-Kütübi'l-'İlmîyye, Beyrut, 2002, no:1512, c.1, s.409.

³⁴ Bkz. W. Montgomery Watt (ö. 2006 m.), *Hız Muhammed'in Mekke'si* (çev. M. Akif Ersin), Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.38.

³⁵ Maxime Rodinson (ö. 2004 m.), *Hız Muhammed* (çev. Atillâ Tokatlı), Sosyal Yay., İstanbul, 1994, s.16.

kullandığı gibi insanlar için de kullanmıştır. Bu konudaki rivayetlerin bazıları şöyledir:

Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Allah rasûlu şöyle demiştir:

'Müslüman, kölesi ('*abdih*) ve atı için zekât vermekle mükellef değildir.'³⁶

Abdullah b. Ömer babasından şöyle rivayet eder:

'... (Cibril, Allah Rasûlu Muhammed'e) 'O anın (kıyamet) alameti ile ilgili bana bilgi verir misin?' diye sordu. Allah rasûlu, 'Halayığın efendisini (*rabbhâ*) doğurması...' diye cevap verdi...'³⁷

Zeyd b. Halit rivayet eder:

'Allah rasûlune kayıp develerin hükmü sorulmuştu. Kendisi bu soruya iki yanağı kızaracak derecede kızmış ve şöyle cevap vermişti: 'Sana ne onlardan! Nasıl olsa sahiplerinin (*rabbuhâ*) çarıkları ve su tulumları üzerlerinde bulunur. Sahipleri onları buluncaya kadar suya giderler, ağaçlardan da yerler.'...'³⁸

Ebu Hureyre Allah Rasûlu Muhammed'in şöyle dediğini rivayet eder:

'... Mal o kadar artacak ki, sadakasını kim kabul eder diye sahibini (*rabbu'l-mâl*), tasalandırır duruma getirecek...'³⁹

Peki, bu durum bir çelişki değil midir? Hayır. Allah Rasûlu Muhammed'in aslında ilk üç rivayette yasakladığı '*rabb*' ve '*abd*' kelimelerini insanlar için hiç kullanmamak değildi. Bütün ilgili rivayetler bir arada değerlendirildiğinde görülmektedir ki Allah Rasûlu Muhammed, bu kelimeleri, insanların sadece aralarındaki karşılıklı hitaplarda/ seslenmelerde kullanmalarını yasaklamış, dolayısıyla bu anlamda bir tahsiste bulunmuş ama kendisi üçüncü şahıslar için kullanmakta bir beis görmemişti.⁴⁰ Bunun muhtemelen nedeni ise bu kelimelerin karşılıklı hitap durumunda, köle sahibinde yalnızca 'mutlak efendi' Allah'ta bulunan bir kibire/ büyülenmeye -ki kibir, Allah'ın insanlarda en

³⁶ Buhârî, *ez-Zekât*; Müslim, *ez-Zekât* / 2; Ebû Dâvûd, *ez-Zekât* / 11.

³⁷ Müslim, *el-Îmân* / 1; Ebû Dâvûd, *es-Sunne* / 17; İbn Mâce, *el-Mukaddime* / 9. Kur'ân'da '*seyyid*' kelimesi Allah nebîsi Yahya için kullanılmaktadır. Bkz. Kur'ân, (3.39).

³⁸ İbn Mâce, *el-Lukata* / 1. Ayrıca bkz. Buhârî, *el-İlm* / 28 ; Müslim, *el-Lukata* / 1; Tirmizî, *el-Ahkâm* / 35. Ayrıca bir rivayete göre Allah rasûlunun kendisine gelen birine 'Sen koyun sahibi (*rabbu ğanem*) mi yoksa deve sahibi (*rabbu ibil*) misin?' şeklinde soru sorduğu nakledilir. Bkz. Ebû Bekr İbnu'l-Arabî (ö. 543/ 1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Matbaatu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâih, Mısır, 1972, c.2, s.704.

³⁹ Buhârî, *ez-Zekât* / 8; Müslim, *ez-Zekât* / 19.

⁴⁰ Bir farkla ki, 'Efendine su ver! (*İsık rabbek*)', 'Efendini yedir! (*Et'im rabbek*)' ya da 'Efendine abdest aldır! (*Vaddi' rabbek*)' ifadelerini duyan ve bunların geçtiği bağlamlardan habersiz olan kimselerin aklına yanlışlıkla, bu ifadelerde geçen 'efendi (*rabb*)'den kastın Allah olduğu gelebilir. Hâlbuki bu Allah'ın 'tanrı' oluşuyla yani onun yemeye, içmeye ve temizliğe -çünkü nezihdir- ihtiyacı olmaması ile tezat teşkil etmesi bakımından sakıncalı bir duruma işaret etmektedir.

sevmediği huydur.⁴¹ sebep olabileceği endişesiydi.⁴² Ayrıca yine o, 'mutlak efendi' anlamını ima eder endişesiyle yalın ve harf-i tarifli olarak '*rabb*' kelimesini (*er-rabb*), insanlar için hiç kullanmamış sadece Allah için kullanmıştır. Bu sebeple en-Nevevî (ö. 676/ 1277) gibi birçok bilgin, kelimenin bu şekilde sadece Allah hakkında kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Ancak İbn Battâl (ö. 449/1057)'ın 'Allah'tan başkası için '*ilâh*' ve '*rahmân*' kelimelerini kullanmak geçerli olmadığı gibi '*rabb*' kelimesini de kullanmak geçerli değildir..' şeklindeki görüşü doğru olmasa gerekir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Allah Rasûlu Muhammed, anılan kelimeyi Allah dışındaki varlıklar için bile kullanmıştır.⁴³

'*Seyyid*' kelimesine gelince Allah Rasûlu Muhammed, gurura kapılma ve tevazuu kaybetme endişesi ile olsa gerek, bu kelimenin dünya hayatında kendisine hitap edilirken kullanılmasını şahsi bir tercihi olarak yasaklamıştı. Yoksa ilk zikrettiğimiz rivayetlerde geçtiği üzere o, kölelerin, efendilerine '*rabbî*' yerine '*seyyidî*' şeklinde hitap etmelerini zaten emretmiş ve bir sözlerinde öte dünyada insanların affedilmeleri için Allah nezdinde tavassutta bulunmak (*eş-şefâ'a*) üzere onların başına geçeceğini 'Ben duruşma günü insanların şefiyim/ reisiyim ve bundan dolayı kendimle övünmüyorum (*Ene sey्यidu'n-nâsi yevme'l-kiyâmeti ve lâ fahr*)...' ⁴⁴ ifadeleri ile haber vermişti. Yine onun Evs ve Hazreç kabilelerinin şefleri olan iki sahabisi Sa'd b. Muâz ve Sa'd b. Ubâde hakkında '*seyyid*' kelimelerini kullandığını temel hadis kaynaklarından öğreniyoruz:

Ebu Saîd el-Hudrî şöyle rivayette bulunur:

'Kurayzaoğulları, Sa'd b. Muâz'ın hakemliğine razı olduklarında Allah rasûlu ona haber gönderdi. Kendisi yakında bir yerde oturuyordu. Sa'd bir eşeğe binerek geldi. Yaklaştığında Allah rasûlu 'Şefiniz (*seyyidikum*)' için ayağa kalkın!' dedi.'⁴⁵

Ebu Hureyre anlatır:

⁴¹ Nitekim Buhârî, bu konudan bahseden babın ismini '*Kerâhiyyetu'l-t-Tetâvuli 'ale'r-Rakîki ve Kavlihi 'Abdî ve Emetî* (Kölelere ve Halayıklara Karşı Kibirli Olmanın ve Onlara 'Kölem' ve 'Halayığım' şeklinde Hitap Etmenin Nahos Oluşu)' şeklinde koymuştur. Ayrıca bkz. Kur'an, (59.23); Ebû Dâvûd, *el-Libâs*/ 28; Müslim, *el-Birru ve's-Sılatu ve'l-Âdâb*/ 38.

⁴² Bu nedenle biz, rivayetlerde geçen '*Lâ yekûl...*' ve '*Ve'l-yekûl...*' ifadelerini '... demesin' ve '... desin' yerine '... hitap etmesin/ seslenmesin' ve '... hitap etsin/ seslensin' şeklinde çevirdik.

⁴³ Bkz. Yahya b. Şerefüddîn en-Nevevî (ö. 676/ 1277), *el-Ezkâr min Kelâmi Seyyidi'l-Ebrâr* (nşr. Beşir Muhammed 'Uyûn), Mektebetü Dâri'l-Beyân, Beyrut, 2007, s.417; el-Fîruzâbâdî, a.g.e, s.111; İbn Battâl (ö. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'n-Neşr, Riyad, 2003, c.7, s.68.

⁴⁴ Muhammed b. Abdullah Ebû Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Mustedrek 'ale's-Sahîhayn* (nşr. Yûsuf Abdurrahman Maraşlı), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1986, c.1, s.30. Ayrıca bkz. Buhârî, *et-Tevhîd*/ 36; Müslim, *el-İmân*/ 84; Tirmizî, *Sıfatu'l-Kiyâmeti ve'r-Rekâiki ve'l-Vera'*/ 10. Allah Rasûlu Muhammed'in, duruşma günü insanlığın reisi olduğunu beyan ettikten sonra '*Lâ fahrâ* (Bundan dolayı kendimle övünmüyorum)' demiş olması, onun gurura kapılma endişesini hissettirmektedir.

⁴⁵ Buhârî, *el-Cihâdu ve's-Siyer*/ 168; *el-İsti'zân*/ 26.

'Sa'd b. Ubâde -Allah ondan hoşnut olsun- dedi ki: 'Yâ rasûle'llâh, şayet ben bir adamı karımla yakalarsam, dört şahit getirinceye kadar ona süre mi taniyacaktım?' Allah rasûlu, 'Evet!' deyince o, 'Asla!' dedi. 'Seni hakikat ile gönderen zata yemin ederim ki, daha şahit aramaya koyulmadan kılıcımla boynunu vururum onun.' Bunun üzerine Allah rasûlu şöyle dedi: 'Bakın hele şu 'şefinizin (*seyyidikum*)' dediğine! Evet, kendisi kıskaç biridir. Ama ben ondan, Allah da benden kıskaç!'⁴⁶

Allah Rasûlu Muhammed'in benzer bir tavrı insanların kendisi için ayağa kalkmaları konusunda da gösterdiğini, kendisi için insanların ayağa kalkılmasını yasakladığı⁴⁷ halde Evs kabilesinin reisi Sa'd b. Muâz için ayağa kalkılmasını emrettiğini de yine temel hadis kaynaklardan öğreniyoruz.⁴⁸

Bu vesile ile bir hususa işaret etmek isteriz ki, Allah Rasûlu Muhammed, hayattayken hiçbir zaman gerçek veya mecaz anlamda kendisinden 'kral/ sultan (*melik*), efendi (*rabb*)' ya da 'bey/ şef/ reis (*seyyid*)' olarak söz etmemesine ve hatta 'kral' olmayı ve 'bey' olarak kendisine hitap edilmesini açıkça reddetmesine⁴⁹ rağmen, aşırı sevgiden olsa gerek, bazı Müslümanlar ondan 'sultanım (*melikî*), efendimiz (*rabbunâ/ mevlânâ*), insanlığın efendisi (*rabbu'n-nâs/ rabbu'l-âlemîn*)⁵⁰ ve hatta 'kâinatın efendisi (*rabbu's-semâvât ve'l-ard*)⁵¹ diye söz etmektedir.⁵² Öte yandan esasen Arapça karşılıkları Kuranda ve rivayetlerde Allah için kullanılan bu sıfatları aynı Müslümanlar nedense onun için hiç kullanmamaktadırlar. Dolayısıyla denebilir ki, zamanla kültürümüzde bilinçli veya bilinçsiz olarak, Allahın bu sıfatları rasûlu Muhammed'e aktarılmıştır. Bunda Hıristiyanlığın etkisi yanında '*seyyid*' kelimesini 'bey/ şef/ reis' yerine yanlış olarak 'efendi' olarak çevirmenin de etkisi olabilir. Çünkü İsa'dan İncil'de 'efendi (Yun. *Kyrios*), efendiler efendisi/ rablerin rabbi (Yun. *kyrios kyrion*)⁵³ 'kral/ kralların kralı (Yun. *basileus/ basileus basileon*)⁵⁴ vb. unvanlarla bahsedilmektedir. Biz eğer Allah Rasûlu Muhammed'i gerçekten

⁴⁶ Müslim, *el-Li'ân/ 16*; Ebû Dâvûd, *ed-Diyât/ 12*.

⁴⁷ Bkz. Tirmizî, *el-Âdâb/ 13*; Ebû Dâvûd, *el-Edeb/ 164*.

⁴⁸ Bkz. Buhâri, *el-Cihâdu ve's-Siyer/ 168*; *el-İstîzân/ 26*.

⁴⁹ Bkz. İbn Mâce, *el-Et'ime/ 30*; Ebû Dâvûd, *el-Edeb/ 10*; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Belbân* (neşr. Şuayb el-Arnaûd), Müessesetü'r-Risâle, t.siz, c.14, s.280, no:6365.

⁵⁰ Krş. Mehmet Nezir Gül, *Tüm Zamanların Efendisi*, Elips Kitap Yay., Ankara, 2006.

⁵¹ Kur'an'daki '*âlem*' kelimesi esasen 'kâinat (evren)' anlamına gelmemekte ve haddizatında bu kelimeye birebir karşılık olacak bir kelime de Kur'an'da bulunmamaktadır; bunun yerine 'kâinat' kavramını ifade etmek için birçok eski Ortadoğu kültüründe olduğu gibi Kur'an'da da '*es'semâvât ve'l-ard* (gökler ve yer)' ifadesi yer almaktadır.

⁵² Bazı Müslümanlar da kendilerini Allah Rasûlu Muhammed'in '(kemter) kul'u olarak tanımlayabilmektedir. Krş. "Canım kurban olsun senin yoluna/ Adı güzel, kendi güzel Muhammed/ Şefaate eyle bu kemter kuluna/ Adı güzel, kendi güzel Muhammed (Yunus Emre)"

⁵³ Her ne kadar Kur'an'da ve rivayetlerde Allah'tan açıkça 'efendiler efendisi (*rabbu'l-erbâb*)' olarak söz edilmiyorsa da Müslümanlar bu sıfatı Allah için kullanılmaktadırlar. Bkz. el-Endelûsî, a.g.e., c.7, s.166.

⁵⁴ Vahiy, (17.14).

seviyorsak ve ona bağlıysak onun dediği ve istediği şekilde kendisinden söz etmek durumundayız. Nitekim kendisi şöyle demiştir: 'Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı övdükleri gibi siz de beni övmeyin. Ben sadece Allah'ın bir kuluyum. Dolayısıyla benim için, 'Allah'ın kulu ve resûlü' deyin.'⁵⁵

2. 'Rukû" Fiili

'Rukû" kelimesi Arapçada 'birisinin önünde eğilmek' anlamına gelmektedir. Bu bedensel hareket, yerine göre kısmen veya tamamen, önünde eğilen kişiye olan itaati, bağlılığı, minneti, teşekkürü ve onu saygıyla selamlamayı ifade etmektedir. Eski dünyada krallar ve çoğunlukla birer kral olarak algılanan tanrılar bazen bu şekilde bazen de ileride 'secde' kelimesini açıklarken bahsedeceğimiz üzere daha derin bir saygı ve bağlılık ifadesi olarak yere kapanarak selamlanırdı. Günümüzde bile insanlar, karşılarında bulunan kimselere teşekkür ederken ve onları selamlarken az çok eğilme ihtiyacı hissederler. En azından herkesin basın ve yayın yoluyla da olsa seyrettiği karate, judo vb. spor karşılaşmalarında sporcuların müsabakalara başlamadan önce rakiplerini önlerine eğilerek selamlamaları adettendir. Dolayısıyla kısmen farkında olarak ve kısmen de olmayarak yapılan bu içgüdüsel hareket esasen hemen hemen bütün dünyanın kullandığı ortak bir beden dili sayılır. Özellikle Ortadoğulu ve Uzakdoğulu toplumlarında batılı toplumlara kıyasla daha bir mübalağalı olarak yapılmaktadır. Ancak Allah Rasûlu Muhammed, insanların ne kendisinin, ne diğer insanların ve ne de dünyadaki kralların önünde bu şekilde eğilmesini hoş karşılamıştı. Ona göre böylesine büyük bir saygı yalnızca, mutlak 'efendi, sahip' ve 'hâkim' olan Allah'a gösterilebilirdi.

Kur'ân'da 'rukû" fiili daima 'Allah'ın karşısında eğilme'yi ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat bu durum anılan fiilin Kur'ân'da, sadece Allah'ın huzurunda yapılması gereken bir eylem olarak tahsis edildiğini göstermez. Zira bu kelimeden daha fazla bir saygıyı ifade eden 'secde' fiili Kur'ân'da Allah dışındaki varlıklar için hiçbir sakınca duyulmadan ve olumsuz bir durum ihsas ettirilmeden kullanıldığına göre 'rukû" fiili de yeri gelseydi Allah dışındaki varlıklar için hayli hayli kullanılırdı. Yani Kur'ân'da 'rukû" fiili Allah dışındaki varlıklar için kullanılacak bir durum ve bağlam bulunmadığı için kullanılmamış gözükmektedir.

Sağlam rivayetlerde Allah Rasûlu Muhammed'in lâfzen 'rukû" kelimesini kullanarak inananlara Allah'ın dışındaki kimselerin önünde eğilmeyi doğrudan yasakladığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak bir sahabinin kendisine, 'rukû" kelimesi ile eş anlamlı Arapça 'inhinâ" sözcüğünü kullanarak (yenhanî) sorduğu 'Yâ rasûle'llâh, bizden biri kardeşi veya arkadaşı ile karşılaştığında

⁵⁵ el-Buhârî, *Ahâdîsü'l-Enbiyâ'* / 48.

önünde eğilebilir mi?'⁵⁶ sorusuna verdiği olumsuz cevap kendisinin bunu yasakladığının açık bir delili olarak kabul edilmelidir.

3. 'Secde' Fiili

'Secde' kelimesi birinin önünde derin bir saygıyla adeta kendi varlığını hiç sayarak 'yere kapanmak' anlamına gelir. Eski devirlerde özellikle doğu dünyasında, başta krallar⁵⁷ ve tanrılar olmak üzere üst düzey devlet görevlileri ve saygın insanlar yere kapanarak selamlanırlardı. Bu bedensel hareket bir bakıma onlara karşı duyulan bağlılığı, minnettarlığı ve onlara gösterilen tevazuu anlatıyordu. Ancak Allah Rasûlu Muhammed gerek kendisine, gerek krallara ve gerek diğer insanlara karşı bu şekilde saygı gösterilmesini bir rivayete göre 'Şayet ben bir insanın başka bir insanın önünde yere kapanmasını emretseydim, kadının kocasının önünde yere kapanmasını emrederdim.'⁵⁸ diyerek yasaklamıştı. Nitekim bunu ilk Müslümanlara sıkı sıkıya tembih etmiş olmalı ki, Habeşistan'a sığınan ikinci göçmen (*muhâcir*) kafilesindeki Müslümanlar, Kral (Necaşi) Asham[e]'nin karşısına çıktıkları ve geri gönderilmeleri gibi ciddi bir riskle karşı karşıya kaldıkları durumda bile kralı, huzurundaki tebaası ve misafirleri onu yere kapanarak selamlamalarına rağmen, yere kapanarak selamlamamışlardı. Bu durumdan sıkılan kralın adamları –ki kralın kendisi gayet samimi bir Hıristiyan'dı ve kısa bir süre sonra da Müslüman olmuştu-, Müslümanlara niçin yere kapanmadıklarını sorduklarında ise kabile başkanı olarak Cafer b. Ebû Talib, kendilerine gönderilen Allah nebîsinin Allah dışında hiç kimsenin önünde yere kapanmamalarını emrettiğini söylemişti.⁵⁹ Ama öte yandan Kur'ân'da, Allah nebîsi Âdem'i meleklerin ve Allah nebîsi Yusuf'u aile

⁵⁶ Tirmizî, *el-İsti'zânu ve'l-Âdâb*/ 31. Nitekim bir rivayette '*Lâ nenhanî* (Biz eğilerek selam vermeyiz)' fiili '*Lâ nerka'u ve lâ nescud* (Ne eğiliriz ve ne de yere kapanırız)' olarak açıklanmıştır. Bkz. Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö. 406/ 1016), *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân* (nşr. Şeyh Zekeriyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, c.29, s.428.

⁵⁷ İlginçtir Yaratılış kitabına göre Yusuf rüyalarını anlattığında babası ve kardeşleri bunu hemen başlarına kral ve yönetici olmasına dolayısıyla bütün ailenin onun önünde yere eğilmelerine yorumlamışlardı: "Yusuf bir düş gördü. Bunu kardeşlerine anlatınca, ondan daha çok nefret ettiler. Yusuf, 'Lütfen gördüğüm düşü dinleyin.' dedi. Tarlada demet bağlıyorduk. Ansızın benim demetim kalkıp dikildi. Sizinkilerse çevresinde toplanıp önünde eğildiler.' Kardeşleri, 'Başımıza kral mı olacaksınız? Bizi sen mi idare edeceksin?' dediler. Düşlerinden, söylediklerinden ötürü ondan büsbütün nefret ettiler. Yusuf bir düş daha görüp kardeşlerine anlattı. 'Dinleyin, bir düş daha gördüm.' dedi. 'Güneş, ay ve 11 yıldız önüme eğildiler.' Yusuf babasıyla kardeşlerine bu düşü anlatınca, babası onu azarladı: 'Ne biçim düş bu?' dedi. 'Ben, annen ve kardeşlerin gelip önünde yere mi eğileceğiz yani?...' Yaratılış, (37.5-10).

⁵⁸ Tirmizî, *er-Radâ'*/ 10. Enes b. Malik'ten nakledilen benzer bir rivayete göre Allah rasûlu şöyle demiştir: 'Bir insanın başka bir insan önünde yere kapanması uygun olmaz. Eğer uygun olsaydı üzerindeki hakkın büyüklüğünden dolayı kadının kocasının önünde yere kapanmasını emrederdim.' Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/ 1505), *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Mesûr* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Merkezu Hacer li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003, c.4, s.398.

⁵⁹ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (ö. 748/ 1348), *Târîhu'l-İslâmi ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1987, c.1, s.191.

fertlerinin [babası Allah nebîsi Yakup'un⁶⁰, annesinin ve 11 (10 üvey + 1 öz) kardeşinin] yere kapanarak selamladıkları anlatılmaktadır.⁶¹ Durum böyle olmakla beraber mesela Yakup ile beraber diğer aile fertlerinin Yusuf'un değil de Allah'ın önünde yere kapandıklarına dair bazı kaynaklarda birtakım yorumlara da rastlanabilmektedir. Ancak bu yorumlar ikna edici olmaktan epey uzaktır. Zira Yusuf daha çocukken gördüğü rüyada güneş, ay ve 11 yıldızın 'kendisinin önünde yere kapandıklarını' açıkça söylemiş, babası ise rüyanın verdiği mesajı gayet iyi anladığı için rüyayı kardeşlerine anlatmaması konusunda onu sıkı sıkı tembihlemişti. Nihayet malum olaylar yaşanıp da ailesi Mısır'a geldiğinde Yusuf ile ilk karşılaşmada bütün aile fertleri Yusuf'un karşısında yere kapanarak onu selamlamışlardı. Bu olay Yusuf suresinde şöyle anlatılır:

وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا ۖ وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ ۖ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا

'Yusuf anne ve babasını tahtın üzerine oturttu. Ardından hepsi Yusuf'un önünde yere kapandılar. Bunun üzerine Yusuf, 'Babacığım' dedi. 'Vaktiyle gördüğüm rüyanın hakikati buymuş. Efendim onu bu şekilde gerçekleştirmiş oldu (12.100)'

Eğer rüyanın yorumu öyle ise –ki açıkça ifade edildiği üzere öyledir-⁶² bu ayette Allah'ın karşısında yere kapandığımı söylemek her şeyden önce Allah nebîsi Yusuf'un yukarıda geçen ifadesine ters düşmektedir. Çünkü Yusuf'un, rüyasında güneşin, ayın ve 11 yıldızın bizzat kendisinin önünde yere kapandıklarını söylemesi ve ayrıca yıllar sonra buluşmada yaşananları rüyanın gerçekleşmesi olarak izah etmesi, ailesinin, Allah'ın değil, kendisinin karşısında yere kapandıklarını göstermektedir. Zira o devirlerde, daha önce de ifade ettiğimiz üzere özellikle kralların ve üst düzey görevlilerin karşısında bir saygı ve selamlama ifadesi olarak eğilip yere kapanmak adettendi. Bunun dışında yorum ve çeviri yapanlar ya zihinlerindeki 'gerçek(!)'ten yana hakikatlerin

⁶⁰ Kitab-ı Mukaddes'in Yaratılış (Tekvin) kitabında İbrahim'in kendisine gelen üç adam karşısında ve Lut'un iki melek karşısında yere kapandıkları ayrıca İbrahim'in Hititli halkın önünde eğildiği yazılıdır: "İbrahim karşısında üç adamın durduğunu gördü. Onları görür görmez karşılamaya koştu. Yere kapanarak birine, 'Ey efendim, eğer gözünde lütuf bulduysam, lütfen kulunun yanından ayrılma.' dedi. 'Biraz su getireyim, ayaklarınızı yıkayın. Şu ağacın altında dinlenin. Madem kulunuza konuk geldiniz, bırakın size yiyecek bir şeyler getireyim...' " Yaratılış, (18.2-5). "İbrahim ülke halkı olan Hititlerin önünde eğilerek... İbrahim ülke halkının önünde eğildi." Yaratılış, (23.7). "İki melek akşamleyin Sodom'a vardılar. Lut kentin kapısında oturuyordu. Onları görür görmez karşılamak için ayağa kalktı. Yere kapanarak, 'Efendilerim' dedi. 'Kulunuzun evine buyurun...' " Yaratılış, (19.1, 2).

⁶¹ Meleklerin Âdem'in önünde yere kapanmasının Yusuf suresindeki diğer yere kapanmalardan bir farkı bulunmaktadır. Bu yere kapanma Allah tarafından açıkça emredilmiş bir yere kapanmaydı ve üstelik İblis bu emri yerine getirmediği için sonsuza dek Allah'ın huzurundan kovulmuştu. Şunu da belirtelim ki İblis'in, Âdem'in önünde yere kapanmaması sadece Allah'ın emrini getirmediği anlamına gelmiyordu. Bu aynı zamanda 'Allah'ın yeryüzündeki vekili (*halifeten fi'l-ard*) olan Âdem'e saygı duymadığı ve onu selamlamadığı anlamına da geliyordu. Allah bir bakıma sadece kendisine değil, vekiline olan saygısızlığı da affetmemiştir.

⁶² Nitekim rüya-hadise paralellikleri de bunu göstermektedir. Güneş (baba) ile ay (anne) ve 11 yıldız (1'i öz 10'u üvey 11 kardeş).

saptırılabilceğini vehmedebilmektedirler ya da meseleyi bir türlü kavrayamamaktadırlar. Nitekim bazı meal yazarları yukarıdaki ifadeyi şöyle çevirmişlerdir:

“... Hepsi onun için (ona kavuştukları için) secdeye kapandılar...”⁶³

“... hepsi onun için (ona kavuştukları için) secdeye kapandılar...”⁶⁴

“... ve onlar[ın hepsi] O'nun önünde hürmet ve tazimle yere kapandılar.”⁶⁵

“... hepsi onun önünde (Allah'a secde edip) eğildiler...”⁶⁶

Hâlbuki görmek ve göstermek isteyenler için gerçek Kur'ân'da ayan beyan yer almaktadır. İlginç olarak bazı meal yazarları 'secde'nin Yusuf'a yapıldığını kabul etmelerine rağmen kelimeyi nedense 'yere kapanma' veya en azından 'secde etme' şeklinde değil de 'eğilme' olarak tercüme etmişlerdir.

“... Hepsi, Yusuf'un önünde secde eder gibi eğildiler...”⁶⁷

“... hepsi onun için secdeye kapandılar (önünde saygı ile eğildiler...”⁶⁸

“... Onlar da onu selamlamak için önünde eğilmişlerdi...”⁶⁹

“... ve hepsi onun önünde eğildiler...”⁷⁰

“... Hepsi onun önünde saygı ile eğildiler...”⁷¹

Bu şekilde tercüme etmenin muhtemel nedeni bir 'peygamber'in insanların önünde eğilmesinin kabul edilebilir olmakla birlikte kendisinin onların önünde yere kapanmasının kabul edilemeyeceği ya da insanların onun önünde eğilmesinin kabul edilebilir olmakla birlikte onların onun önünde yere kapanmalarının kabul etmeyeceği algısıdır. Diğer bir deyişle burada, Allah Rasûlu Muhammed'in yaptığı tahsislerin etkisinden kurtulmama gibi bir durum söz konusudur. Hâlbuki yukarıda da izah ettiğimiz üzere gerçek tamamen farklıdır.

⁶³ H. Basri Çantay (ö. 1964 m.), *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (nşr. Yekta Saraç), Risale Yay., İstanbul, 1996, c.1, s.529. “Hepsi onun için (ona kavuştukları için) secdeye kapandılar.” cümlesi zımnen Yusuf'un ailesinin ona kavuşmanın sevinciyle bir şükran ifadesi olarak Allah'ın önünde secdeye/ yere kapandıklarını ifade etmektedir.

⁶⁴ Ali Özek vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, TÜRKİYE DİYANET VAKFI Yay., Ankara, 1993, s.246.

⁶⁵ Esed, *a.g.e.*, c.2, s.478, 479, dipnot:98. Esed, bu şekilde çeviri yaptıktan sonra Abdullah b. Abbas'ın ayetteki 'o (hü)' zamirinin Allah'a râci olduğu ve Yusuf'un, anne babasını kendi önünde yere kapanmalarına izin vermesinin peygamberi mizaç açısından pek düşünülemediği yönündeki görüşünü açıklar.

⁶⁶ Şaban Piriş, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Anlamı*, Okyanus Yay., Kayseri, 2004, s.115.

⁶⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.248.

⁶⁸ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, t.siz, s.246.

⁶⁹ Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s.246.

⁷⁰ Hüseyin Atay, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Atay ve Atay, Ankara, 2002, s.246.

⁷¹ Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm'in Açıklamalı Meali*, Işık Yay., İstanbul, 2005, s.246.

Öte yandan Kur'ân'da mevcut olmayan söz konusu tahsislerin, '*vahyun ğayru metluvv* (Kur'ân'da dile getirilmeyen *vahy*)'⁷² yoluyla Allah tarafından rasûlune yaptırılmış olabileceği şeklinde bir ihtimal akla gelebilir. Ancak kaynaklarda böyle bir ihtimalin varlığına dair en ufak bir bilgi bulunmamakta aksine Allah rasûlunun insanlara ait bazı özel isimlerin kullanımını yasakladığına ama bazılarını yasaklayıp yasaklamamak konusunda kesin karar vermeden vefat ettiğine dair bilgiler yer almaktadır.

Cabir b. Abdullah şöyle rivayet etmiştir:

'Allah nebîsi '*Ya'lâ, Bereket, Eflah, Yesâr, Nâfi*' vb. isimlerin konulmasını yasaklamak istemişti. Ancak sonrasında ben onun bu mevzuda sükût ettiğini gördüm. Nihayet kendisi bu isimleri yasaklamadan vefat etmiş oldu. Ömer bu isimleri yasaklamak istediye de sonradan vazgeçti.'⁷³

Ömer b. Hattâb rivayet etmiştir:

'Allah rasûlu şöyle demişti: 'Yüce Allah diler de bundan sonra yaşamak bana nasip olursa ümmetimden kimselere, '*Nâfi, Eflah*' ve '*Bereket*' isimlerinin konulmasını yasaklayacağım.'⁷⁴

Eğer Allah rasûlu yukarıdaki isimlerin yasaklandığına dair Allah'tan herhangi bir emir almış olsaydı, kendisi bu emri uygulamak konusunda bir an bile tereddüt etmez ve hemen uygulardı.⁷⁵ Bu da demek oluyor ki Allah Rasûlu Muhammed, kendisine gelen *vahy*'in içerdiği bilgileri ve emirleri hemen aktaran ve uygulayan bir '*nebî*'den de öte -Zaten kendisi önce '*nebî*' sonra da '*rasûl*' olmuştur- '*rasûl* (elçi)' olmanın bir gereği olarak onlar üzerinde daima düşünen, yeri geldiğinde onlardan ilham alarak yorumlar yapan/ çıkarımlarda bulunan başka bir deyişle gerektiğinde onlar üzerinden bir takım içtihatlar yapan ve hükümler koyan Allah'ın seçkin bir kulu/ memuru idi.

SONUÇ

Kur'ân'da geçen bazı ifadelerden anladığımıza göre bir insanın aşağıda sözü edilen varlıklarla '*rabb-'abd* (efendi-kul/ köle)' ilişkisi içinde olması katiyen

⁷² Biz, '*vahyun ğayru metluvv*'un varlığını kabul ediyoruz.

⁷³ Müslim, *el-Âdâb*/ 2.

⁷⁴ Ebû Dâvûd, *el-Edeb*/ 70; İbnu Mâce, *el-Edeb*/ 31. Ebû Dâvûd'un rivayetinde bu yasaklama isteğinin bir gerekçesi olarak şu ifade de bulunmaktadır: '... Zira kişi; 'Bereket burada mı?' diye sorar da, 'Hayır, yok!' diye cevap verirler.'

⁷⁵ Yine Allah rasûlunun, Müslümanlara, namazlarına başlamadan önce dişlerini fırçalamalarını emretmeyi düşündüğünü ancak onlara güç geleceği endişesiyle bunu emretmediğini Ebu Hureyre'nin şu rivayeti açıkça ifade etmektedir: 'Allah rasûlu şöyle demiştir: 'Eğer ümmetime ya da insanlara ağır geleceğinden korkmasaydım, her namaz öncesinde dişlerini fırçalamalarını emrederdim.' Buhârî, *el-Cumu'ah*/ 7; Müslim, *et-Tahârah*/ 15.

doğru değildir. Dolayısıyla bu varlıklar ile insanlar arasında anılan kelimelerin ve kavramların kullanımı yasaktır.

1- Firavun vb. tanrılık iddiasında bulunan bir takım insanlar (krallar), Hıristiyanlarca tanrı sayılan İsa, Allah'a ortak edindiren (*muşrikûn*) tarafından tanrı oldukları sanılan cinler, evrendeki bazı cansız varlıklar (güneş, ay, yıldızlar), tanrıça (Allah'ın kızları) oldukları iddia edilen ve putlarla sembolize edilen Lat, Menat vs. muhayyel melekler birer '*rabb* (efendi)' veya '*rabbe* (kadın efendi)' olarak benimsenemezler ve onlara kulluk/ hizmet (*ibâdet*) yapılamaz.⁷⁶

2- Şeytan, Allah'ın yasaklamadığı şeyleri yasak (*harâm*), yasakladığı şeyleri serbest (*helâl*) sayan ve mutlak itaat edilen din adamları ile amirler de her ne kadar müntesipleri tarafından '*rabb*' ya da '*ilâh* (tanrı)' diye vasıflandırılmıyorsa bile fiilen bu muameleyi gördüklerinden dolayı onlara da kulluk (*ibâdet*) yapılamaz.⁷⁷

Yine Kur'ân'da geçen aynı ve başka ifadelerden anladığımızı göre tanrı olarak kabul edilmeleri ya da mutlak olarak itaat edilmiş olmaları bakımından yukarıda zikrettiğimiz varlıkların önünde yere kapanmak (*secde*) ve açıkça ifade edilmemişse bile eğilmek (*rukû'*) yasaklanmıştır.⁷⁸

Kur'ân'da yukarıda sözünü ettiğimiz mahsurlu durumlar hariç '*rabb*' ve '*abd*' sıfatları ile '*secde*' fiili hiçbir olumsuz durum belirtilmeden ya da ima edilmeden insanlar için kullanılmıştır. '*Rukû"* fiili ise Allah dışındaki varlıklar için kullanacak bir durum ve bağlam bulunmadığı için kullanılmamış gözükmektedir. Zira bu fiilden daha fazla bir saygıyı ifade eden '*secde*' fiili Kur'ân'da Allah dışındaki varlıklar için hiçbir sakınca duyulmadan ve olumsuz bir durum ihsas ettirilmeden kullanıldığına göre '*rukû"* fiili de yeri gelseydi hayli hayli Allah dışındaki varlıklar için kullanılırdı diye düşünüyoruz.

Kur'ân'da durum böyle olmakla birlikte Allah Rasûlu Muhammed'in bir '*rasûl* (elçi)' olarak bu sıfat ve fiileri kısmen veya tamamen Allah'a tahsis ettiğini görüyoruz.⁷⁹ Nitekim kendisi, Müslümanların, '*rabb*' ve '*abd*' sıfatlarını efendi ve köleleri için kullanmalarını tamamen olmasa bile kısmen yasaklamıştır. Daha açık bir ifadeyle bu sıfatları, köle sahibinde yalnızca 'mutlak efendi' Allah'ta bulunan bir kibre/ büyülenmeye sebep olur endişesiyle efendilerin ve kölelerin birbirlerine karşılıklı hitaplarında '*rabbî* (efendim/ sahibim)', '*abdî* (kulum/ kölem)' ve '*emetî* (halayığım/ kadın kölem)' şeklinde kullanmalarını yasaklamıştır. Ayrıca o, üçüncü şahıs olarak 'Efendine su ver! (*İskı rabbek*)',

⁷⁶ Bkz. Kur'ân, (6.76-78, 100; 37.25; 53.19-23, 49; 79.23, 24).

⁷⁷ Bkz. Kur'ân, (3.64, 80; 9.31; 27.24; 36.60; 41.37).

⁷⁸ Bkz. Kur'ân, (27.24; 41.37).

⁷⁹ '*Sunnet*'in, Kur'ân'ın hükümlerini tefsir, mücmelini tafsil, mutlağını takyit ve müphemini açıklayıcı özellikleri yanında onun umumunu tahsis özelliği de fikh usulcülerini tarafından genel kabul gören bir husustur.

'Efendini yedir! (*Et'im rabbek*)' ya da 'Efendine abdest aldır! (*Vaddi' rabbek*)' ifadelerinin kullanılmasını bunları duyan ve geçtiği bağlamlardan habersiz olan kimselerin aklına yanlışlıkla, bu ifadelerde geçen 'efendi (*rabb*)'nin Allah sanılabileceği ihtimaline karşı yasak etmiştir. Çünkü böyle bir ihtimal Allah'ın 'tanrı' oluşuyla diğer bir deyişle onun yemeye, içmeye ve temizliğe ihtiyacı olmaması ile tezat teşkil etmektedir. Bunların haricinde kendisi Allah dışındaki şahıslar veya varlıklar önünde '*secde*' ve '*ruku'/ inhinâ*' yapılmasını tamamen yasaklamıştır.⁸⁰ Ancak şunu belirtelim ki, Allah Rasûlu Muhammed'in, anılan tahsisleri Allah'tan ve rasûlu Cibril'den bağımsız olarak yapması düşünülemez. Çünkü kendisi devamlı olarak Allah ve Cibril ile irtibat halinde idi. Herhangi bir açık bilgiye sahip değiliz ama kanıtlardan yola çıkarak diyebiliriz ki, muhtemelen Allah rasûlu bu tahsisleri yapmak konusundaki özel arzusunu ve teklifini bir şekilde Allah'a arz etmişti. Onun bu arzusu ve teklifi kabul edilmiş olmalı ki o da bunu Müslümanlardan istemişti.

Son olarak şunu da ifade edelim ki, Allah rasûlunun yaptığı yukarıdaki tahsisleri baz alarak bu tahsislerin mevcut olmadığı geçmiş zamanlarda vuku bulmuş bir takım olaylardan (Allah nebîleri Adem ile Yusuf'un hikayelerinden) bahseden bazı ayetlerdeki '*rabb*' ve '*secde*' kelimelerini bağlamın izin vermediği şekilde yorumlamak ve tercüme etmek doğru bir yöntem değildir. Tarihi tersinden yani sondan başa doğru okuyarak yorum yapmanın yanlış bir yöntem olması gibi...

⁸⁰ Büyük ihtimalle bu sıfat ve fiillerin Allah Rasûlu Muhammed tarafından tahsisi, Mekke döneminde ve Müslümanlar Habeşistan'a iltica etmeden ve hatta Yusuf suresi inmeden çok önce yapılmıştır. Çünkü genel kabule göre Yusuf suresi Medine'ye göç etmeden bir yıl veya daha kısa bir süre önce (621) inmiştir. Oysaki Cafer b. Ebû Talib liderliğindeki Müslümanların Habeşistan'a iltica etmeleri Medine'ye göçten altı yıl önce (616) gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- el-'Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ' ve Muzîlu'l-İlbâs* (nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002
- Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004
- Atay, Hüseyin, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Atay ve Atay, Ankara, 2002
- Atay, İbrahim; Atay, Hüseyin, *Arapça-Türkçe Büyük Lügat (Mu'cemu'l-Luğa)*, Ankara, 1964
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, t.siz
- Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Yay., İstanbul, 2002
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyin b. Ali, *el-Esmâ' ve's-Sıfât* (neşr. eş-Şeyh İmâdüddîn Ahmed Haydar), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 2002
- Çantay, H. Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (nşr. Yekta Saraç), Risale Yay., İstanbul, 1996
- Çelik, Ahmet, *Kur'an Semantiği Üzerine*, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum, 2002
- el-Endelûsî, Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.) Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir* (çev. Ahmet Ertürk; Cahit Koytak), İşaret Yay., İstanbul, 1996
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûs'ul-Muhît* (nşr. Muhammed Naim el-Arkasûsî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1994
- Gül, Mehmet Nezir, *Tüm Zamanların Efendisi*, Elips Kitap Yay., Ankara, 2006
- Hacımuftuoğlu, Halil, "Kur'ân'daki 'Nebî' ve 'Rasûl' Kavramları Arasındaki Fark Üzerine", *BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül-Aralık 2010, c.1, sayı:2
- Hamidullah, Muhammed, *Aziz Kur'an Çeviri ve Açıklama* (çev. Abdülaziz Hatip; Mahmut Kanık), Beyan Yay., İstanbul, 2000
- Hizmetli, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*, Araştırma Yay., Ankara, 2005
- el-İsfehânî, er-Râğîb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân* (neşr. Safvân 'Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1992
- İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'n-Neşr, Riyad, 2003
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Matbaatu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâih, Mısır, 1972
- Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of The Qur'ân*, Oriental Instute, Baroda, 1938
- (Komisyon), *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1997
- (Komisyon), *Kutsal Kitap-Yeni Çeviri-*, Kitabı Mukaddes Şirketi Yay., İstanbul, 2003
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Beyrut, 2003
- Mevdudi, *Kur'an'a Göre Dört Terim* (çev. İsmail Kaya; Osman Cilacı), Beyan Yay., İstanbul, t.siz

Mevdudi, *Yüce Kur'an'ı Kerim Meâli ve Tefsir Notları* (çev. Aykut Doğan vd.), Birleşik Yay., İstanbul, 1996

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul, 1995

en-Nevevî, Yahya b. Şerefüddîn, *el-Ezkâr min Kelâmi Seyyidi'l-Ebrâr* (nşr. Beşîr Muhammed 'Uyûn), Mektebetü Dâri'l-Beyân, Beyrut, 2007

en-Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân* (nşr. Şeyh Zekerîyya 'Umeyrân), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996

Özek, Ali vd., *Kur'ân'ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, TDV Yay., Ankara, 1993

Öztürk, Y. Nuri, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 1997

Parlatır, İsmail vd., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1998

Piriş, Şaban, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı*, Okyanus Yay., Kayseri, 2004

er-Râzî, Zeyneddîn Ebû Abdullah, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm* (nşr. Hüseyin Elmalı), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1997

Rodinson, Maxime, *Hz. Muhammed* (çev. Atillâ Tokatlı), Sosyal Yay., İstanbul, 1994

es-Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Durru'l-Mensûr fi'Tefsîri bi'l-Me'sûr* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Merkezi Hacer li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyyeti ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003

et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-A'lemî, 1997

et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Muessesetu'r-Risâle, 2000

et-Tabersî, Ebu Ali, *Mecma'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-'Ulûm, Beyrut, 2005

Watt, W. Montgomery, *Hz. Muhammed'in Mekke'si* (çev. M. Akif Ersin), Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1995

Yıldırım, Suad, *Kur'ân-ı Hakîm'in Açıklamalı Meali*, Işık Yay., İstanbul, 2005

Yüksel, Edip, *Mesaj-Kur'ân Çevirisi*, Ozan Yay., İstanbul, 2003

ez-Zebîdî, Zeyneddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (terc. ve şerh: Ahmed Naim; Kâmil Miras), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1982

ez-Zehbî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l- A'lâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1987

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009

ez-Zevzenî, Ebû Abdullah el-Hüseyin, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 2004

[ez-Zevzenî, Ebû Abdullah el-Hüseyin], *Yedi Askı* (çev. Kenan Demirayak; Nevzat H. Yanık; Nurettin Ceviz), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004